

**ULUSLARARASI
TÜRK DÜNYASI İNANÇ
ÖNDERLERİ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ**

**23-28 EKİM 2001
ANKARA**

ANKARA - 2001

Yayımlanan Bildirilerin dil, imla ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Bildirilerdeki görüşler TÜKSEV Türkiye Kültür Sanat ve Eğitim Vakfı'nın görüşü anlamında yorumlanamaz.

BASKI :

EKİP GRAFİK

Matbaa Reklam Hizmetleri Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.
İstanbul Yolu 13. Km. Gersan Sanayi Sitesi 655. Sokak
No: 54 Ergazi / ANKARA
Tel / Fax : (0.312) 256 92 00 (4 Hat)

ISBN : 975 - 6573 - 01 - 5

Bu kitap; Kültür Bakanlığı ile Türkiye Sanat ve Eğitim Vakfı işbirliğinde TİKA'nın katkılarıyla gerçekleştirilen *“Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi”* bildirilerinden hazırlanmıştır.

AZERBAIJAN'DA AL DEDE, DEDE GÜNEŞ, ET AĞA İNANÇ ÖNDERLERİ ÜZERİNE

Doç. Dr. Cemile AMİROVA
(Azerbaycan, Bakü Üniversitesi)

1. Azerbaycan'da inanç önderleri çok yaygındır. Sovyet Rejim döneminde İslam dini ve genellikle milli-dini değerler takip altında tutulduğundan inanç önderleri Halkın daha çok üz tutup gönül bağladığı manevi değerler sırasında olmuştur.

Kuşkusuzdur ki, inanç kavkamu daha geniş kapsamlı olup, kendinde Mitolojik, magik, kam, ateşperestlik inançlarını içermekle beraber, İslamı özellikleri de yansıtmıştır. İnancın semantik kapasitesine Kültür de dahildir.

Böyle ki, Kültür ve inanç değerleri birbirini tamamlayarak bütün bir şekilde inançlarda simgelenmiştir.

İnanç önderleri inanç taşıyıcılarıdır. Tarih boyunca inanç önderleri sırası zaman zaman değişse de, insanların güvenç yeri ve tapındıkları manevi kaynak olmaları faktörü hiç değişmemiştir. Kam-Ozan-Seyid-Derviş Dede-Aşık.. geleneği farklı yol ve özellikle gerçekleşse de, inanç önderleri olarak Azerbaycan inanç sisteminde kendilerine özgü yer almışlardır.

Kam ve ozanın, sonralar kısmen aşıkların bilicilik - öncөгörme özellikleri Azerbaycan'da ozan hakkında söylenen bir bayatı (mani) da kendi aksini bulmuştur.

Evmiza ozan geliptir,

Kalbuk bozan geliptir,

Güntüz olan işleri,

Geceler yozsu geliptir...

Türk dünyasında Kam-Ozan-Bahşi üçlemi sisteminin işlevleri bu inançta yansımıştır.

Kopuzun kutsal olması Türk destanlarında, o cümleden "Dede Korkut Kitabı"na da yansımıştır. Sanat ve İnancın kaynayıp karıştığı şu değerler adları geçen inanç önderlerinde gerçeklik kazanmıştır.

Derviş-Seyid geleneği daha fazla Halk İslamı, halk Sufizmi ile ilgili olup dini, dinimistik ve tarikat özellikleri taşımıştır.

Hz. Muhammedin (s.a.v.) ve onun torunu Hz. İmam Hüseyin'in soyu ile bağlı olan Seyid soyu ve kam geleneği ile islami tarikat geleneğini birleştiren derviş geleneği Azerbaycan'da çok yaygındır. Bu açıdan aparılmış araştırmalarda M. Telunasip, M. Seyidov, H. Araslı, K. Veli Nerimanoğlu, Fuzuli Bayat, Arif Acal, Behlul Abdulla, Muharrem Kasımlı, Meşedihanım Nemet... kıymetli incelemeler yapmış, inanç önderlerinin tarihi, işlevsel özelliklerini açıklanmıştır¹

Aşık sanatı kam-şaman geleneğinin devamı olmakla hem de zaman-zaman çağdaş özellikler taşımış inanç önderleri geleneğini yaşatmıştır. Tüm aşıklar inanç önderleri olmasa bile şu önderlik işlevini taşıyan aşıklar da yok değildir. Ünlü araştırmacı Selman Mümtaz hale 1927 yılında yazıyor. "Nüfusun büyük çoğunluğu aşığı "Halk Aşığı" adıyla hatırlanıyor ve ziyaret ediliyor" (S. Mümtaz Azerbaycan edebiyatı kaynakları, Bakü, 1985, s. 170).

Azerbaycanın Cemrayıl bölgesinde Diri dağında "Aşığın kabri" adlanan pırziyaretgah hak aşığı Dirili Kurbanın (XVI y.y.) defin olunduğu yerdir. Azerbaycan'da Sarı Aşık, Haste Kasım, Aşık Abbas Tufarkanlı, Aşık Alesker, Anadolu'da Aşık Şenlik, Aşık Veysel ve b. gerçekten inanç önderleri olmuşlardır.

2. Somut olarak Azerbaycan'da yaygın olan inanç önderlerinden üçü üzerinde duralım.

Önce Al Dede üzerine

Tarihen çok karmaşık yol geçen Al-al arvadı-Abbas-Albiz-Almış Alg eski inançlarla bağlı mitik obrazdır. Türk Mitolojisinde çok yaygın olan al kavkamu üzerinde bir durak.

Al kelimesi Türk dillerinde bir kaç anlamda kullanılır. Uca, kırmızı, od, ateş, şöhretli, yalan ve b. anlamlar taşıyan bu sözcükten üretilen kelimeler çok yaygındır.

¹ Bkz: M. Remet, Azerbaycan'da pırlar, B., 1991; M. Seyidow. Kam-şaman ve onun kaynaklarına umumi bir bakış. B., 1994; Azerbaycan Mifoloji Metinleri, B., 1988; K. Veli Destanpocikası, B., 1984; M. Kasımlı, Aşık sanatı, 1996; "Kitabı Dede Korkut ansiklopedisi, I-II c., B., 2000

Türk Mitolojisinde al anası - al arvad - hal anası'mistik varlık olarak yaygındır. Mesela, Azerbaycan mifoloji metinleri" (B. 1988) kitabında verilmiş 13 Metin Türk halklarında mevcut olan binlerce metinlerin bir kısmıdır.

Bir örneğe dikkat verelim: "hal nenesi su dibinde, sır dibinde olur. O, ovrattan emele gelip (yarum). Evvel öz (kendi) uşağını (çocuğunu) yeyip. Sora yedi gün yedi uşah yeyip. Sora da düşüp zahıların üstüne. Gündüz arvat olur, gece hal nenesi" (s. 92). Al-hal anası ve genellikle şu mitolojik varlık üzerine değerli araştırma aparan Prof. Mirali Seyidov yazıyor: "... tarihi-mitolojik, etnografik delillerden aydınlaşır ki, Al arvadı, Albastı yarandığı çağdan iyinin, hayarın, yücleğin, elece de yamanın, kötünün belgesi imiş. Demeli, Albastı, al arvadı zıdlıkları kendinde toplamış ve yarandığı ilk çağlardan iyini de, kötünü de yansıtmış". (Qost.es. s. 65).

Şu ikilemeye - dualığa şöyle bir açıdan da bakmak mümkün: Al yalnız kadın, xanım değil de, hem de erkek inancı da ifade ediyor. Mesela, Azerbaycanın Tovuz bölgesinde Ağdanı köyünde Al Dede isimli sufi dervişin türbesi meşhurdur.

Al Dedenin ünlü olmasının nedeni möcüzeye gösterme becerisi, şefaverici olması ve büyük olgun Bilge olmasıdır. XV-XVI yüzyıllarda Azerbaycanın Güneyinden (şimdiki İrandan) - Erdebilden geldiği ihtimal ediliyor.

Möcüzelerinden biri elinde kuzu ateşe girmesi ve oradan sap-salim çıkmasıdır. Çok sonralar ünlü Azerbaycan aşığı Aşık Aleskerin söylediği "al Dededen möcüzat olmuş zühun" mısrası şu inanç önderinin saygıdeğer ve yaygın olmasını gösteriyor. Dede Güneş Piri Şamahı bölgesinin Dede Güneş köyündedir "Pir-i Sultan dede Güneş" adlanan makbere iki odalıdır. Odaların birinde çift kabir var. Birinin mezar taşında süls hattıyla arapça yazılmış kitabede yazılıyor. "Şu makbere merhum bağışlanmış, hoşbaht şehid, ehalinin iftihar, yüksek mövkelilerin ve büyüklerin görkemlisi, möminler kulu, Allah yolu gidenlerin... Hakikat arayan evliyaların reisi, dede Güneş evlatlarından Şeyh Muhammed ibn Şeyh Dedekulunundur - Allah onların günahlarını (suçlarını) avf etsin! Allah onların derecelerini yükseltsin" (1602-1605).

Dede Güneş XII yüzyıllıkde yaşamış şair Afzeleddin Hakaninin amcası Kafyeddin Ömer ibn Osmanın lakabı olmuştur. Dede Güneş meşhur bilim adamı, hekim ve felsefeci olmuştur. Revayete göre onu "Yerin ve İnsanların güneşi" adlandırmışlar. Pir olduğu köy onun adı ile bağlıdır. Şu köyün ünlü Tıp Merkezi olması küktürlü su ve balçık yatakları ile çok bilgili hekim Dede Güneşle ilgili olmuştur.

Bahis konusu köy yalnız Tıp Merkezi değil de, hem de sosyal-kültürel, politik merkez olması da dikkati çekiyor.

Şeyh Muhammed sufi şeyhi olmuştur.²

Orta çağlarda İpek Yolu üzerinde yerleşen ve Derbentden sonra Kafkazlarda en büyük Merkez konumunda olan Şemahi şehri ve onun çevresi ticaret, kültür açısından ehemmiyetli bir rol oynamakta idi.

Şu bölgede böyle bir inanç önderinin yaşaması ve ölümünden sonra da onun pir olarak algılanması, tapmag olarak bugüne kadar ziyaret edilmesi yalnız dini faktörleri değil, bilimsel fikir ve felsefe değerlerinin de oynadığı tarihi fonksiyonu yansıtıyor.

İnanç önderlerinin pirleştirilmesi sürecinde insani, dünyevi, bilimsel faktörlerin apancı olması hurafata, gericiye, tutuculuğa karşı olmuştur. Doğrudur sonralar tekkeleri, pirleri bu açıdan kullanan dini, dini-politik kur olmuştur. Azerbaycanın XIX-XX yüzyıllık Eğitim Ekolu - M. Fathali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Seyid Azim Şirvani, Sabir, Celil Memmedkuluzade, Hakverdiyev, N. Nerimanov, Ali Bey Hüseyinzade, A. Ağaoğlu, Ü. Hacıbeyli gibi yazarlar, fikir ve sanat adamları şu cehalet akınlarına karşı olmuştur. Mesela, N. Nerimanovun "Pir" hikayesi, Hakverdiyevin "Cennetin Kabzi", Sabirin şiirleri gericiyin ifşası, inanç önderlerinin taşıdığı mahiyetin temellerin açılması bakımından çok ehemmiyet taşıyor.

Bakü'de, genellikle tüm Azerbaycan'da meşhur inanç önderlerinden biri de Et Ağa takma adıyla tanınmış Ağa Seyideli Mirabutalıb oğlu Mir Mövsümzade ve ya kısa deyişle Mir Möhsün Ağa'dır (1883-1950).

Et Ağa doğuş zamanı kanakmadan iflic olmuş tüm hayatı boyu bu ağır durumda yaşamıştır. Fakat şu fizike eksiklik ve kader onun insanlara bağışladığı şefanı, sevinci, ümidi, hayırseverliği, hoşgörünü önleyememiştir.

Binlerle insana sağlık, şefa, mutluluk veren şu güzel insan sanki insanların ağrısını, acısını kendine çekmekle adını insanların kalbine yazmıştır.³

Mir Möhsün Ağa Baküde İçerişehirde doğulub Bakü yakınlığında Şüvelan köyünde defin edilib.

2 Bak: Meşedi hanım Nemet Azerbaycanda pirlər, Bakü, 1992.

3 Bak: M. Qacar, Z. Alizade. Ceddini çağırınq, Bakü, 1998.

Tesadüf deyil ki, Mir Möhsün Ağanın kabri büyük ziyarətgahdır. Azərbaycanın kiçik Merkezi adlanan şü ziyarətgah inanç öndəri olaraq bilinen Mir Möhsün Ağanın dini ve dünyevi, insani özelliklərinin göstərgesidir.

Azərbaycanın ünlü bilim adamı Matematik üzrə dünyaca ünlü Ord. Prof. (Akademik) YÖK Başkanı Azad Mirzəcanzadə “Et Ağa Fenomeni” adlı kitabdakı makalesindən bir bölüme diqqət yetirmək faydalıdır. “O kişiye inanıyordum... Ocaqdır, Pirdir, Seyiddir - böyle yerlere ve insanlara hemişe inam besledim, şunu da hiç bir zaman kimseden saklı tutmadım. Çocukluk çağlarımda, 10-12 yaşdayken kafamda ağırlar vardı. Beni Et Ağanın yanına götürdüler. Ağırlarım bitdi. Çünkü ben o kişiye inandım. Başlıcası şudur: insanın varlığında inam olmalı. Şimdi kötü yaşamımızın başlıca nedeni inamsızlıktır”. Şu kelimelerde gerçek payı çok büyük.

Azərbaycan'da inanç önderlikdən getirdiyimiz örnekler islama kadarki ve islam dini ile ilgili inançların halka yansıyan, örf ve adetlerde, gelenek ve göreneklerde kendi aksini bulan özellikləri ile yanısıra Türk tarihi, Türk kültürü, dünyevi ve insani özelliklerini kapsamaktadır.

Türk inanç önderleri Türk Kültür ve Düşünce Tarihinin ayrılmaz parçasıdır.

Şu büyük zenginliğin araştırılması, incelenmesi zaruri olup ciddi önem taşımaktadır.